

ÇOK TARAFLI ÇEVRE SÖZLEŞMELERİ**Deniz Kızılsümer Özer***USAK Yayınları, Ankara, 2009, 392 sayfa.**ISBN: 978-605-4030-20-0***Arda ÖZKAN¹**

Deniz Kızılsümer Özer'in *Çok Taraflı Çevre Sözleşmeleri* isimli kitabı, uluslararası çevre hukukunun bel kemiğini oluşturan çevre sözleşmelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Günümüzde çok taraflı çevre sözleşmeleri, uluslararası çevre hukukunun en önemli kaynakları olarak görülmektedir (Swanson, 1999: 85). Uluslararası boyutta çevre korunmasına ilişkin kurum ve kuralların öğrenilmesi ancak çok taraflı çevre sözleşme rejimlerinin analizi ile mümkün olmaktadır. Yazar da çok taraflı çevre sözleşmelerini çeşitli yönlerden analiz etmiştir. Özer, kitabında çevre sözleşmelerini öncelikle birer uluslararası andlaşma olarak incelemiş, daha sonra çok taraflı çevre sözleşmeleri ile getirilen yeni usulleri, organları, kavramları ele almıştır. Kitapta incelenen sözleşmeler, birer uluslararası andlaşma olup, aynı zamanda Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'ne tabi olan belgelerdir.

Küresel ısınma, ozon tabakasının incelmeye, biyolojik çeşitliliğin azalması, asit yağmurları, nehir ve deniz kirliliği, zararlı ve zehirli atıklar, tatlı su kaynaklarının tükenmesi gibi çevre sorunları, insanlığı farklı boyutlarda ve farklı zamanlarda olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Çoğu sınıraşan nitelikte olan bu çevre sorunları ile mücadele, uluslararası işbirliği ile mümkün olmaktadır. Diğer bir deyişle, çevre sorunlarının belli bir ülke ile sınırlı kalmak yerine tüm dünyayı etkilemesi, çözüm için uluslararası işbirliğini gerekli kılmaktadır. Uluslararası çevre sorunlarına uygulanacak kuralların oluşturulması için henüz küresel bir örgütün kurulamamış olması da, uluslararası çevre hukuku kurallarının çok sayıda iki taraflı, bölgesel ve evrensel sözleşmelerde düzenlenmesine yol

---

¹ Arş. Gör., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

açmıştır. Bu amaçla gerçekleştirilen işbirliği zemininde çevre sorunlarının çözümüne yönelik olarak çok taraflı sözleşme, norm ve ilke geliştirilmiştir.

Kitapta, sözleşmelerin oluşumuna ve özelliklerine ilişkin açıklamalar çok taraflı çevre sözleşmelerinin tümüne ilişkindir. Çok taraflı çevre sözleşmelerinin özellikleri vurgulanırken yapılan açıklamalarda ise seçilen dört ana kümede toplanabilecek yirmi civarında sözleşmeye ağırlıklı olarak göndermede bulunulmuştur. Özer, çok taraflı çevre sözleşmelerinin maddi içeriklerinden ziyade oluşumları, özellikleri, öngördükleri organlar, uygulanmaları ve uygunluğu sağlama usulleri üzerinde durmuştur. Bu kapsamda, her bir bölümde ele alınan konuları özetleyerek kitabın değerlendirmesini yapmakta fayda var.

Kitabın “Çevre Sorunlarının Çözümünde Uluslararası Hukukun Rolü” başlıklı Birinci bölümünde, ilk olarak çevre sorunlarının özellikleri ele alınmıştır. Bunun sebebi, çevre sorunlarının kendilerine has özelliklerinin çok taraflı çevre sözleşmelerinin oluşumunu ve uygulanmalarını çeşitli yönlerden etkilemesidir. Bu bağlamda, çok taraflı çevre sözleşmeleri, çevre sorunlarının kendisine has özellikleri nedeni ile diğer uluslararası andlaşmalardan farklı özellikler sergilemektedir. Bu bölümde ayrıca, uluslararası çevre sorunlarının çözümünde uluslararası hukukun kavramlarından yararlanılması gereği üzerinde durulmuş ve uluslararası hukuk ile uluslararası çevre hukuku arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Daha sonra, uluslararası çevre hukukunun gelişimi, Stockholm ve Rio Konferansları temel alınarak ve çeşitli dönemlerde kabul edilen çok taraflı çevre sözleşmelerinin özelliklerine vurgu yapılarak incelenmiştir.

Birinci bölümde, öncelikle uluslararası çevre sorununun tanımı yapılmıştır: Bir devletin sınırlarını aşarak diğer devletleri ya da herhangi bir devletin egemenliğinde olmayan yerleri etkileyen çevre sorunları uluslararası çevre sorunlarıdır (Pazarcı, 1983: 203). Uluslararası çevre sorunları özellikle, mekansal yönden farklılıklar gösterebilirler. Bu tür sınıraşan çevre sorunları, genellikle bölgesel örgütlerin girişimleri ile oluşturulan bölgesel sözleşmelerde düzenlenmektedir. Diğer tür çevre sorunları ise, iklim değişikliği ve ozon tabakasının incelmesinde olduğu gibi küresel niteliktedir. Küresel çevre sorunları, eşit düzeyde olmasa da bütün devletleri etkilemektedir. Bir çevre sorunu küresel nitelikte, sınıraşan etkiye sahip ise uluslararası nitelik kazanabilir. Bununla birlikte, dikkat edilmesi gereken husus, farklı özellikler taşıyan bu uluslararası çevre sorunlarına uygulanacak kuralların birbirlerine nazaran bazı farklılıklar göstermesidir. Sınıraşan sorunlar genellikle, örf ve adet hukuku ve uluslararası hukukun genel kuralları çerçevesinde çözümlenmeye çalışılmaktadır. Küresel sorunlara ise örf ve adet kuralları yerine sözleşmelerde yer alan hükümler uygulanmaktadır. Ayrıca, sınıraşan bir çevre sorununa ait bir

uyuşmazlık çıktığında bu uyuşmazlık yargısal ya da tahkim yolu ile çözümlenmeye çalışılırken kitapta incelenen küresel sorunların çözümünü amaçlayan sözleşmelerde uygunluğu sağlamak için çeşitli usuller geliştirilmektedir (Birnie ve Boyle, 2006: 7). Bu bağlamda Birinci bölümde, çevre sorunlarının çözümü için sözleşmeler ile getirilen kuralların diğer uluslararası sorunların çözümü için getirilen kurallardan farklılıkları ve benzerlikleri üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde ele alınan konulardan birisi de uluslararası çevre hukukunun tarihsel gelişimidir. Uluslararası çevre hukuku, en hızlı gelişen uluslararası hukuk dallarından biridir (Sand, 1999: 30). Kitapta çok taraflı çevre sözleşmeleri ele alındığı için tarihçe çevre sözleşmeleri ile sınırlı tutularak incelenmiştir. Çok taraflı çevre sözleşmelerinin yapılmaya başlanması ve yaygınlaşmaları üç döneme ayrılarak incelenmiştir: İlki, 1972 Stockholm Konferansı'na kadar olan dönem, ikinci 1972 ile 1992 Rio Konferansı arasındaki dönem, sonuncusu ise Rio Konferansı ile başlayan ve günümüze kadar devam eden dönemdir. Her dönemde akdedilen sözleşmeler, bazı özellikler göstermektedir. İlk döneme ait çok taraflı çevre sözleşmeleri, doğal kaynakların yönetimine ilişkin genel ilkeleri oluşturan çerçeve nitelikli sözleşmelerdir. Bunların çevrenin izlenmesine, bilimsel araştırmaya ve bilgi alışverişine ilişkin hükümleri göze çarpmaktadır. İkinci dönem sözleşmelerinde belli maddelerin üretimine, tüketimine ve uluslararası ticaretine getirilen sınırlama ve yasaklamalar yer almaktadır. Üçüncü dönem sözleşmelerde ise, özellikle sözleşmelerin uygulanması için alınması gereken tedbirler ve sözleşmelere uygunluğun sağlanması konuları ağırlık kazanmıştır. Bu çerçevede, sözleşmelere uyulmasının teşviki amacıyla bazı yeni ekonomik, teknik unsurlar sözleşmelere dahil edilmiştir. Bu yenilikler arasında, mali fonların kurulması, teknoloji yardımları, üçüncü ülkelerle ticaret yasakları, salım ticaretine ilişkin kurallar, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk ilkesi sayılabilir (Sands, 2003: 25).

Rio Konferansı'ndan sonra uluslararası çevre hukuku için farklı bir dönem başlamış, sınıraşan etkileri olabilecek tüm faaliyetlerde çevre faktörünün dikkate alınması söz konusu olmuştur. Öyle ki, Rio konferansı ile birlikte, uluslararası çevre hukukunun sürdürülebilir kalkınma uluslararası hukukuna dönüştüğü iddia edilmiştir. Bunun anlamı, artık çevre ve kalkınma konularının birlikte ele alınacak olmasıdır. Bu dönemde sözleşmeler hazırlanırken sürdürülebilir kalkınma boyutu göz önünde bulundurulmuş, ayrıca sivil toplum örgütlerinin sözleşmelerin hazırlanması ve uygulanması aşamalarındaki rolü artırılmıştır (Sand, 2007: 40-41). Rio sonrası sözleşmelerin yapısına bakıldığında ise sözleşmelerin daha ayrıntılı ve spesifik hükümler, uygulanmalarına ve uygunluğun sağlanmasına yönelik bazı tedbirler içerdikleri görülmektedir.

Özellikle, çerçeve sözleşmelerine getirilen protokoller ile uluslararası çevre rejimlerinin oluşturulması mümkün olmuştur (Weiss, 1992-1993: 868).

İkinci bölümde, “Çok Taraflı Çevre Sözleşmelerinin Özellikleri ve Oluşum Süreci” ele alınmıştır. Bu çerçevede, uluslararası hukukun kaynaklarından olan andlaşmalar hakkında genel bilgiler verilmiş, andlaşmalar ile uluslararası hukukun diğer kaynakları arasındaki ilişki incelenmiştir. Ayrıca, günümüzde çok taraflı çevre sözleşmelerinin sayısındaki artışa vurgu yapılmıştır. Bu bölümde ikinci olarak, çok taraflı çevre sözleşmelerinin tanımı, kümelenmesi, içerikleri, sözleşmelerde yer alan çevre tanımları ve sözleşme rejimleri ele alınmıştır. Üçüncü olarak, çevre sözleşmelerinin türleri ve doğrudan uygulanma sorunu üzerinde durulmuştur. Dördüncü olarak, bu bölümün en can alıcı konularından biri olan, çevre sözleşmelerinin oluşum süreci; müzakere öncesi, müzakere süreci, metnin oluşturulması, kabulü ve kesinleşmesi safhalarına ayrılarak incelenmiştir. Özellikle, bu safhalara başta devletler olmak üzere uluslararası örgütlerin ve sivil toplum örgütlerinin katılımı ve etkileri değerlendirilmiştir. Bu bölümde son olarak, çok taraflı çevre sözleşmelerinin yorumu, üçüncü kişilere etkisi, sözleşmelere konulan çekinceler, çatışma ve esnek hukuk belgelerinin çok taraflı çevre sözleşmelerinin oluşumuna etkileri ele alınmıştır. Aynı zamanda, çok taraflı çevre sözleşmelerinin en belirgin özelliklerinden olan çerçeve sözleşme-protokol yaklaşımı, çok taraflı çevre sözleşmelerinde yer alan normların nitelikleri ele alınmış ve çok taraflı çevre sözleşmelerinin kümelenmesine ilişkin çabalar belirtilmiştir.

Kitapta üzerinde durulan sözleşmelerin belirlenmesi açısından çok taraflı çevre sözleşmelerinin tanımlanması büyük önem taşımaktadır. Çok taraflı çevre sözleşmeleri, hukuki bağlayıcılığı olan ve açıkça belirlenmiş birincil amacı, insan davranışlarının doğa ve doğal kaynaklar üzerinde olumsuz etkilerinin önlenmesi ve düzenlenmesi olan, ikiden daha fazla devletin taraf olduğu ve devletler arasında akdedilen andlaşmalardır. Bu tür çok taraflı çevre sözleşmelerinin temel amacı, çevrenin insan faaliyetleri karşısında korunmasıdır (Mitchell, 2003: 432-434).

Kitabın farklı bölümlerinde değişik boyutlarda incelenen çok taraflı çevre sözleşmeleri, yasa-andlaşma türünden sözleşmelerdir. Örneğin, Ramsar Sözleşmesi, Dünya Mirası Sözleşmesi, MARPOL 73/78, 1982 BMDHS, Montreal Protokolü, Basel Sözleşmesi, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, 1972 Londra Sözleşmesi, Viyana Sözleşmesi, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, yasa andlaşma olarak kabul edilebilir. Ayrıca, UNEP Bölgesel Denizler Sözleşmeleri, 1988 Antarktika Mineral Kaynaklar Sözleşmesi ve Avrupa Konseyi'nin çevre sözleşmeleri gibi bazı bölgesel sözleşmeler temel hükümler içeriyorlarsa uygulanacakları bölgeler bakımından yasa-andlaşma

olarak kabul edilirler. Hemen belirtmek gerekir ki, bu sözleşmelerin çoğunu, çerçeve sözleşmeler olarak nitelendirmek mümkündür. Bu sözleşmeler ilk halleri ile yasa-andlaşma olmaktan uzaktır. Çerçeve sözleşmeler ile belli bir çevre rejimine ilişkin temel normlar ve ilkeler getirilir; daha sonra benimsenecek protokoller ile bir çevre rejimi oluşturulur. Çerçeve sözleşmeler, *pactum de contrahendo*, daha sonra yapılacak sözleşmelerde yer alacak konuların düzenlendiği sözleşmeler olarak tanımlanabilir. Çerçeve sözleşmelerde, çözüm getirilmesi amaçlanan çevre sorununun niteliği, özellikleri ve tarafların bu sorunu çözme konusundaki niyet ve istekleri ifade edilir; ancak sözleşmede nihai çözüme ulaşılmaz. Çerçeve sözleşmede yol gösterici genel ilkeler, temel kurumsal yapı oluşturulmakta ve ayrıca teknik ayrıntıların düzenleneceği protokollerin kabulü sırasında izlenecek yöntemler düzenlenmektedir (Alexandre ve Shelton, 2004: 41-51).

Üçüncü bölümde, “Çok Taraflı Çevre Sözleşmeleri ile Oluşturulan Organlar” ve bunlara gereksinim duyulma sebepleri irdelenmiştir. Bu kapsamda, taraflar konferansı, sekretarya ve ikinci organların oluşumu ve yetkileri incelenmiştir. Bu çerçevede, taraflar konferansının iç işlerine, dışişlerine, sözleşme düzeninin geliştirilmesine, sözleşmenin yorumlanmasına ve sözleşmelerdeki boşlukların doldurulmasına ilişkin yetkileri incelenmiştir. Daha sonra sekretaryaların, bilgileri toplama, analiz, ilgili yerlere gönderme ve sözleşmelerin uygulanmasını denetleme, sağlama yetkileri, son olarak da bilimsel ve teknik ikinci organlar ele alınmıştır.

Çok taraflı çevre sözleşmelerinin en önemli özelliklerinden biri de, getirdikleri kurumsal yapıdır. Akademisyenler tarafından çeşitli isimlerle anılan kurumsal yapıları, Özer, kitap boyunca “sözleşme organları” olarak adlandırmayı uygun görmüştür. Çok taraflı çevre sözleşmeleri tarafından oluşturulan sözleşme organlarında, taraf devlet temsilcileri, örgüt memurları, bilimsel ve teknik uzmanlığa sahip kişiler görev almaktadır. Bu organlar, *sui generis* ve *ad hoc* nitelikte, şekilcilikten uzak, esnek, yenilikçi özellikleri ile sözleşme rejiminin geliştirilmesini ve etkinliği sağlamayı amaçlamaktadır (Churchill ve Ulftein, 2000: 623-625).

Üçüncü bölümde üzerinde durulmak istenen ve sözleşme organları olarak nitelendirilen kurumlar, genellikle taraflar konferansı/taraflar toplantısı, sekretarya ve bilimsel, teknik ikincil organlar olarak adlandırılmaktadır. Sözleşmelerde bu tür organların getirilmesinin en önemli sebebi, sözleşme rejimlerinin geliştirilmeleri ve günün şartlarına uyarlanmaları için taraflar arasında sürekli bir işbirliğinin gerekli olmasıdır. Çevreye ilişkin bilgilerin her geçen gün artması, çoğu kez edinilen yeni bilgilerin göz önüne alınarak sözleşme metinlerinin değiştirilmesini, sözleşmelere yeni protokollerin, eklerin

getirilmesini, mevcut protokol ve eklerin değiştirilmesini gerektirir. Sözleşme organları sayesinde sözleşme rejiminde esneklik ve etkinlik sağlanabilir (Alexandre ve Shelton, 2004: 87). Bu çerçevede organların, bağlayıcı kararlar alma, tavsiyelerde bulunma, çerçeve sözleşmenin yorumlanması, hareket planlarının yapılması, politikaların benimsenmesi, bilimsel araştırmaların yürütülmesi gibi görevleri vardır (Birnie ve Boyle, 2006: 201-202). Diğer bir sebep de, çoğu çevre sözleşmesinin niteliğinden doğmaktadır. Sınırlı bir politik destek ile çerçeve sözleşme niteliğinde yapılan sözleşmelerin geliştirilmesi, bir kurumsal yapının oluşturulmasına ve işlemesine bağlıdır. Çerçeve sözleşmelerin değiştirilmesi sırasında klasik yolun izlenmesi, yani yeni bir uluslararası konferansın toplanması, onaylama ve yürürlüğe girmeleri için belli bir onay sayısının beklenmesi halinde önemli zaman kayıpları ortaya çıkmaktadır. Çerçeve sözleşmeler ile oluşturulan organlar, tarafların müzakerelere devam etme konusundaki kararlılıklarını ifade etmektedir. Ayrıca, sözleşme organlarının sözleşmenin uygulanması aşamasında bazı işlevleri bulunmaktadır. Bu çerçevede, doktrinde çevre sözleşmelerinde yer alan yükümlülüklerin özelliklerinin bu tür organları gerektirdiği üzerinde durulmuştur (Churchill ve Ulfstein, 2000: 629).

Dördüncü bölümde ise, “Çok Taraflı Çevre Sözleşmelerinin Uygulanması ve Sözleşmelere Uygunluğun Sağlanması” için sözleşmelere konulan bazı tedbirler ele alınmıştır. Bu bölümde ilk olarak, birbirine yakın anlamları olan ancak farklı anlam taşıyan kavramlar açıklanmıştır. İkinci olarak, sözleşmelerdeki hükümlerin iç hukuka aktarılması yoluyla uygulanmaları üzerinde durulmuştur. Üçüncü olarak, sözleşmelerde yer alan sözleşmelere uygunluğu sağlamaya yönelik tedbirlerden mali işbirliği, teknoloji transferi, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluk ilkesi rapor verme yükümlülüğü ele alınmıştır. Bunca çaba ve zahmetle hazırlanan sözleşmelere uygunluğu sağlamak üzere geliştirilen uygunluğu sağlama usulleri incelenmiştir. Çevre sözleşmelerinin diğer sözleşmelerden farklı olarak taraflara karşılıklı yükümlülükler getirmek yerine tüm insanlığın yararını amaçlıyor olması, bu sözleşmelere uygunluğun sağlanması için farklı usullerin takip edilmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki, bu usuller henüz gelişme aşamasındadır; şimdilik kendilerinden beklenen sözleşmelerin etkinliğini artırmalarıdır. Çok taraflı çevre sözleşmelerinden doğan uyuşmazlıkların çözülmesi için ayrıca sözleşmelerde diplomatik ve yargısal yollar öngörülmüştür; ancak bu yollara sık sık başvurulmadığı görülmektedir. Oluşturulan sözleşme rejimleri, ancak işlemleri ve uygulanmaları halinde çevre sorunlarına çözümler getirebilir.

Dördüncü bölüm boyunca kitabın farklı bölümlerinde kullanılan bazı kavramlar açıklanmıştır. Bu kavramlar, sözleşmenin uygulanması, sözleşmeye

uygunluk, sözleşmenin etkinliği ve zorlamadır. Burada amaçlanan, çoğu kez karıştırılarak birbirlerinin yerine kullanılan bazı kavramların netleştirilmesidir.

Sözleşmeye uygunluk, devlet ya da devlet dışı aktörlerin bir çevre normunun gereklerine uyarak davranışlarında yaptıkları değişiklikler olarak değerlendirilmektedir (Weiss, 1999: 1555-1557). Sözleşmelerin uygulanması incelenirken andlaşmalar hukukunun temel ilkesi olan *pacta sunt servanda*, yani andlaşmanın bağlayıcı olduğu ve gereklerinin iyi niyetle yerine getirilmesi ilkesi öncelikle hatırlanmalıdır. Sözleşmenin uygulanması, sözleşmeden doğan yükümlülükleri yerine getirmek amacıyla uluslararası hukuk ile ulusal hukuk arasında bir bağın kurulmasını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, uygulama, uluslararası yükümlülüklerin yerine getirilmesi amacı ile iç hukukta alınan tedbirler ya da uluslararası yükümlülüklerin yerine getirilmesi süreci olarak tanımlanabilir. Uygulama, çoğu zaman taraf devletlerin sözleşme hükümleri uyarınca aldıkları iç hukuk tedbirleri olarak anlaşılır; bu tedbirler, yasama, idari ya da yargısal tedbirler olarak ortaya çıkabilir. Keza, uluslararası kurum ve örgütlerin sözleşmelerin gereklerini yerine getirmeye yönelik faaliyetleri de uygulama olarak adlandırılmaktadır (Raustiala, 2000: 392). Yazar da kitapta, uygulamayı taraf devletlerin sözleşmenin iç hukukta etkinlik kazanması için yapacağı işlemler ile sınırlı tutmuştur. Bu çerçevede, taraf devletler, sözleşmeden doğan yükümlülükleri yerine getirebilmek için gereken yasaları ya da düzenleyici işlemleri hazırlamalı, bunların yürürlüğe girmesini sağlamalı, gerekli ulusal politikaları, diğer tedbirleri benimsemeli ve belirli aralıklarla ulusal mevzuatı gözden geçirmelidirler (UNEP, 2001: 2).

Günümüzde, doktrinde, yeni çok taraflı çevre sözleşmelerinin yapılması yerine mevcut sözleşmelerin uygulanmasının ve etkinliğinin sağlanmasının önemi üzerinde durulmaktadır (Redgwell, 2007: 945). Sözleşmelerin etkin olabilmesi için öncelikle uygulanmaları gerekmektedir (Raustiala, 2000: 391). Etkinlik, sözleşmenin bir bütün olarak çevre sorununun çözümü için katkı sunmasını ifade etmektedir. Etkinlik, taraf devletin ya da devletin yetkisi altındaki kişilerin davranışlarında sözleşmenin öngördüğü davranış değişikliklerinin gerçekleşmesi ve bu sayede çevre sorununda gözlemlenebilir, belli bir iyileşmenin sağlanması olarak tanımlanabilir. Ayrıca, sözleşmenin amaçlarına ulaşmasında sağlanan başarı, etkinliğini ifade etmektedir (Hunter, Salzman ve Zaelke, 2003-2004: 477-478).

Zorlama ise, taraf devletlerin sözleşme hükümlerini yerine getirmemesi halinde başvurulacak yolları ve sözleşme yükümlülüklerine uymalarının sağlanması için uygulanabilecek yöntemleri ifade etmektedir (Tütüncü, 2000: 589-598). Hemen belirtmek gerekir ki, çok taraflı çevre sözleşmelerine uyulmaması ya da sözleşmenin ihlal edilmesi halinde nadiren ihlal eden

devletlerin uluslararası sorumluluğunun tesisi gibi zorlama yollarına gidilmektedir. Çok taraflı çevre sözleşmelerinde esas olarak sözleşmelere uygunluğun sağlanmasına yönelik bir takım tedbirler yer almaktadır. Sözleşme hükümlerine uyulmaması halinde zorlama niteliğinde tedbirlerin uygulanması ise nadiren sözleşmelerde öngörülmektedir. Örneğin, Kyoto Protokolü'nde CITES Sözleşmesi'nde, Montreal Protokolü'nde ve Aarhus Sözleşmesi'nde sözleşmeyi ihlal çeşitli şekillerde müeyyidelendirilmiştir (Tams, 2007: 391-398).

Dördüncü bölümün son başlığı, sivil toplum kuruluşlarının sözleşmenin uygulanmasına ilişkin rolü ve önemidir. Sözleşmenin uygulanması ve sözleşmeye uygunluğun denetlenmesi konusunda sivil toplum örgütlerine bazı sözleşmelerle açıkça önemli yetkiler verilmiştir. Sivil toplum örgütlerinin elde ettikleri sözleşme ihlallerine ilişkin bilgiler neticesinde uygunluğu sağlama usullerine gidilebilir ve uygunluğu sağlama usullerinde bu bilgiden yararlanılabilir. Bunlar, aynı zamanda taraflar konferansı toplantılarına gözlemci olarak katılabilirler. Ancak sivil toplum örgütlerine uygunluğu sağlama usullerinde taraf olma ya da uygunluğu sağlama usullerini başlatma yetkisi tanınmamıştır. Sözleşmenin hazırlanması ve yürürlüğe girmesi ile sivil toplum örgütlerinin sözleşme süreçlerindeki işlevleri sona ermemektedir. Sivil toplum örgütlerinin sözleşmelerin uygulanması sırasında da önemli katkıları vardır. Sivil toplum örgütleri, sözleşmelerin hazırlanmasından sonra hem devletlerin sözleşmelere taraf olmalarını hem de taraf olduktan sonra sözleşmelerin uygulamalarını sağlamak için çaba göstermektedirler. Bu çerçevede, sözleşmelerin uygulanmasını sağlamak için gerekli iç hukuk düzenlemelerinin yapılıp yapılmadığını ve bunlara uygun davranılıp davranılmadığını sağlarlar (Alkoby, 2003: 35-36).

Görüldüğü gibi, Çok Taraflı Çevre Sözleşmeleri'nin ya da sözleşme rejimlerinin kendilerinden beklenen faydayı sağlamaları ancak uygulanmaları ile mümkün olmaktadır. Kitapta dile getirilen çok taraflı çevre sözleşmelerinin tanımlanıp, kümelenmesi büyük önem taşımaktadır. Uluslararası çevre sorunlarının çözümü konusunda kurulan kurum ve kuruluşlar hakkında bilgi sahibi olunmasının, bu çevre sözleşmelerinin veya sözleşme rejimlerinin uygulanması ve etkinliğinin sürdürülmesine bağlı olduğu bilinen bir gerçektir. Bu kapsamda, bu kitap, çok taraflı çevre sözleşmeleri konusunda çalışan uzmanların ve konu hakkında bilgi edinmek isteyenlerin başvurabilecekleri önemli bir kaynak olarak görülebilir.

Kaynaklar

Alexandre, Kiss ve Dinah Shelton (2004), *International Environmental Law* (Third Ed.) (UNEP, Transnational Publishers).

Alkoby, Asher (2003), "Non-State Actors and the Legitimacy of International Environmental Law", *Non-State Actors and International Law*, 3.

Birnie, Patricia W. ve Alan E. Boyle (2006), *International Law and the Environment* (Second Ed.) (Oxford: Oxford University Press).

Churchill, Robin ve Geir Ulfstein (2000), "Autonomous Institutional Arrangements in Multilateral Agreements: A Little-Noticed Phenomenon in International Law", *American Journal of International Law*, 94.

Hunter, David, James Salzman ve Durwood Zaelke (2002), *International Environmental Law and Policy*, University Casebook Series (New York: New York Foundation Press).

Mitchell, Ronald B. (2003), "International Environmental Agreements: Survey of Their Features, Formation and Effects", *Annual Review of Environment and Resources*, 28.

Pazarcı, Hüseyin (1983), *Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Hukuk*, Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları).

Raustiala, Kal (2000), "Compliance and Effectiveness in International Regulatory Cooperation", *Case Western Reserve Journal of International Law*, 32.

Redgwell, Catherine (2007), "National Implementation", Bodansky, Daniel, Jutta Brunnee ve Ellen Hey (Der.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (Oxford: Oxford University Press).

Sand, Peter H. (2007), "The Evolution of International Environmental Law", Bodansky, Daniel, Jutta Brunnee ve Ellen Hey (Der.), *The Oxford Handbook of International Environmental Law* (Oxford: Oxford University Press).

Sand, Peter H. (1999), "Transnational Environmental Law, Lessons in Global Change", *International Environmental Law & Policy Series*, Kluwer Law International, The Hague.

Sands, Philippe (2003), *Principles of International Environmental Law* (Second Ed.), Cambridge: Cambridge University Press).

Swanson, Timothy (1999), "Developing International Environmental Law", Timothy Swanson ve Sam Johnston (Der.), *Global Environmental Problems and International Environmental Agreements, Economics of International Institution Building*, (United Nations).

Tams, Christian J. (2007), "Enforcement", Geir Ulfstein (Der.), *Making Treaties Work - Human Rights, Environment and Arms Control* (Cambridge: Cambridge University Press).

Tütüncü, Azra N. (2000), "Milletlerarası Çevre Hukuku Kurallarına Uyulmasını Sağlamaya Yönelik Zorlama Mekanizmaları", (Prof. Dr. Tahir Çağa'nın Anısına Armağan) (İstanbul).

UNEP (2001), *Guidelines on Compliance with and Enforcement of Multilateral Environmental Agreement*.

Weiss, Edith Brown (1992-1993), "International Environmental Law, Contemporary Issues and the Emergence of a New World Order", *Georgetown Law Journal*.

Weiss, Edith Brown (1999), "Understanding Compliance with International Environmental Agreements: The Baker's Dozen Myths", *Richmond Law Review*, 32.